

راهکارهای ارتقای مشارکت زنان در حفظ محیط زیست با تأکید بر آموزه‌های اسلام

سهیلابی ریا^۱

چکیده

زنان نقش مهمی در تعیین الگوی مصرف خانواده و در نتیجه کاهش آلودگی‌های محیطی ایفاء می‌نمایند. ایشان می‌توانند با عملکرد خود جلوی رفتارهای پرخطر را که سبب تخریب محیط زیست می‌شود، بگیرند. با توجه به اهمیت نقش زنان در حفظ محیط زیست، پژوهش حاضر با هدف بررسی دیدگاه اسلام درباره حفظ محیط زیست، رابطه انسان با طبیعت و راهکارهایی که در تعالیم اسلام برای ارتقای مشارکت زنان در فعالیت‌های زیست محیطی وجود دارد، به شیوه تحلیلی- اسنادی مبتنی بر مطالعه هدفمند و نظام‌مند منابع انجام شد. نتایج بررسی‌ها نشان داد که تعالیم اسلام از جمله داشتن روحیه قناعت و خودداری از مصرف بیش از حد و اجرای این تعالیم توسط زنان می‌تواند در حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب منابع طبیعی مؤثر باشد.

واژگان کلیدی: حفظ محیط زیست، تعالیم اسلام، آموزه‌های قرآن، مشارکت زنان.

The Solutions for Increasing Women's Participation in Environment Protection with an Emphasis on Islamic Teachings

Soheila Biria¹

Women play an important role in determining family consumption pattern and decreasing environmental pollutions. They can prevent risky actions that damage the environment by their function. This descriptive-documentary research was conducted with the purpose of investigating the Islamic view on environment protection, the relationship between humans and nature, and the solutions for increasing women's participation in environment activities. According to the results, respecting the Islamic teachings, including the spirit of contentment and the avoidance of overconsumption which is emphasized in Islam, can be effective in protecting the environment and preventing the destruction of natural resources.

Keywords: environment protection, Islamic teachings, Quranic teachings, women's participation.

Paper Type: Research

Data Received: 2021 / 07 / 12 **Data Revised:** 2021/ 11 / 23 **Data Accepted:** 2021/ 12 / 13

1. Assistant Professor of Economics, Higher Education Extension Office, Deputy of Education, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran.

Email: soheilabiria@yahoo.com

حفاظت از طبیعت، وظیفه‌ای معنوی است درحالی‌که طی دو قرن اخیر انسان‌ها برای دستیابی به رفاه و توسعه به بهره‌برداری بیش از حد از طبیعت اقدام کرده‌اند. نتیجه بهره‌برداری بیش از حد از طبیعت، آسیب و برهم خوردن تعادل اکولوژیک آن است و چون با استفاده بیش از حد از منابع دستیابی به رفاه و توسعه اقتصادی محقق نشد، این نتیجه حاصل شد که قبل از هر کاری باید به مصالح زیست محیطی آن توجه شود؛ این موضوع در ادبیات توسعه اقتصادی، توسعه پایدار نامیده می‌شود. توسعه پایدار یعنی، توسعه‌ای که موجب از بین رفتن محیط زیست نشود. (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۹۴) در سال‌های اخیر، توجه به حفظ محیط زیست افزایش یافته است. امروزه اقتصاددانان به دنبال بهره‌برداری مدیریت شده از منابع طبیعی هستند به صورتی که با حفظ پایداری محیط زیست و منابع طبیعی، منافع حاصل از آن به حداکثر برسد و از آلودگی محیط زیست نیز جلوگیری شود.

مدیریت حفظ محیط زیست بر دو محور بهره‌برداری مطلوب و پایدار از منابع تجدیدپذیر و مدیریت آلاینده‌ها و پسماندها استوار است. عوامل متعددی در تخریب محیط زیست مؤثر است از جمله: افزایش جمعیت، شهرنشینی، گسترش مدیریت نشده کشاورزی، چرای بیش از حد دام، از بین رفتن جنگل‌ها، فقر و ... (فراهانی فرد، ۱۳۸۸) مهمترین عامل مؤثر بر تخریب محیط زیست، الگوی مصرف و استفاده ناکارآمد از منابع طبیعی است. از این رو، حفاظت از محیط زیست نیازمند همکاری همه افراد جامعه از جمله زنان است و چون زنان مدیر خانواده‌اند نقش مهمتری در حفظ محیط زیست دارند. زنان به طور مستقیم با فرهنگ سازی و آموزش و پرورش کودکان و به طور غیرمستقیم با تعیین میزان مصرف و الگوی مصرفی خانواده بر طبیعت تأثیرگذارند (مضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۸). عوامل متعددی بر مشارکت زنان در حفظ محیط زیست مؤثر است که مهمترین آن، عوامل فرهنگی است. مهمترین اجزای عوامل فرهنگی عبارتند از: احساس مسئولیت اخلاقی و اجتماعی، آموزش، ارزش‌های دینی و سنتی و ... این عوامل موجب ایجاد دغدغه محیط زیستی در زنان می‌شود، ولی مسئله این است که چرا در عمل، این دغدغه اجرایی نمی‌شود و این مسئله مطرح است که چگونه می‌توان مشارکت زنان در فعالیت‌های محیط زیستی را ارتقا

داد. مشارکت زنان در حفظ محیط زیست به معنای دخالت همه جانبه آنها از همفکری، مشاوره، همکاری، تصمیم‌گیری و اجرای امور زیست محیطی است که به آنها این امکان را می‌دهد که در فرآیند مدیریت محیط زیست جامعه مشارکت فعال داشته باشند (رحمانی و مجیدی، ۱۳۸۸). پژوهش حاضر، راه‌های ارتقای مشارکت زنان در حفظ محیط زیست باتوجه به تعالیم اسلام را بررسی نموده و با هدف بررسی این پرسش‌ها که دیدگاه اسلام در مورد نقش زنان در محیط زیست چیست و آیا تفاوتی بین زن و مرد در این مورد وجود دارد؟ و باتوجه به آموزه‌های اسلام، راهکارهای ارتقای توانمندی زنان در حفظ محیط زیست چیست؟ انجام شد.

۲. چهارچوب نظری پژوهش

دیدگاه‌های متفاوتی در مورد نقش زنان در مسائل محیط زیستی و تعهد آنها نسبت به محیط زیست وجود دارد. ازجمله این دیدگاه‌ها، نظریات اکوفمینیسم‌ها در مورد نقش زنان در طبیعت است. این دیدگاه در دهه ۱۹۷۰ در نتیجه ترکیب دیدگاه فمینیسم و محیط‌زیست‌گرایی ظهور کرد. اکوفمینیسم‌ها معتقدند از آغاز زندگی بشر، کار زنان نزدیک و وابسته به طبیعت بوده است. زنان وظیفه جمع‌آوری دانه‌ها، گیاهان و ریشه‌ها را برای تهیه غذای خانواده به عهده داشتند. بنابراین، تجربه زیادی در استفاده از منابع طبیعی و مدیریت آن به دست آوردند و این تجربه را نسل به نسل منتقل کردند. اکوفمینیسم‌ها معتقدند که زنان، بهتر از مردان می‌توانند از محیط زیست محافظت کنند. (رحمانی و مجیدی، ۱۳۸۸) آنها خواستار ایفای نقش بیشتری توسط زنان در حفظ محیط زیست شدند و نظرات و راهکارهایی را نیز بدین منظور بیان کردند که حتی در خود غرب نیز مورد قبول قرار نگرفته و مخالفت‌های زیادی با آن شده است.

براساس نظریه دیگری که در غرب رواج دارد زنان و مردان در رسیدن به توسعه پایدار باید یکسان باشند. این دیدگاه در اجلاس ریو و دستور کار ۲۱ سازمان ملل مطرح شد. اجلاس سازمان ملل در مورد توسعه و محیط زیست در ریودوژانیرو در سال ۱۹۹۲ اتفاق مهمی برای زنان بود. در این اجلاس، نقش زنان در مدیریت محیط زیست تأیید شد. براساس نظر این اجلاس، توانمندسازی زنان و مشارکت کامل و برابر آنها، پایه توسعه

پایدار است. بنابراین، در برنامه‌ریزی‌ها هم زنان و هم مردان باید در نظر گرفته شوند. بعد از این اجلاس، این موضوع در سایر اجلاس‌های جهانی به‌ویژه اجلاس هزاره سازمان ملل متحد تأیید شد. در دستور کار ۲۱ سازمان ملل -بیانیه مشترک کنفرانس زمین درباره محیط زیست و توسعه- اعلام شد که یکی از الزامات توسعه پایدار، استفاده صحیح از منابع است. از این رو، توانمندسازی زنان و مشارکت آنها در برنامه‌ریزی‌های محیط زیستی یکی از ارکان توسعه پایدار است. همچنین در اهداف توسعه هزاره نیز اعلام شد که برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، روش مؤثری برای مبارزه با فقر، گرسنگی و بیماری است. تلاش سازمان‌های بین‌المللی در افزایش حضور زنان در برنامه‌ریزی‌های زیست محیطی، مؤید اهمیت مشارکت زنان در حفظ محیط زیست است. (اکبری، ۱۳۹۱) نمونه‌های متعددی از اهمیت مشارکت زنان در برنامه‌های حفاظت از محیط زیست در پروژه‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مانند سازمان ملل، بانک جهانی، فائو و غیره وجود دارد. در این پروژه‌ها بر نقش زنان در روند اجرا و تصمیم‌گیری تأکید شده است. این موضوع به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه که زنان، بیشترین تماس را با محیط زیست دارند، مشاهده می‌شود. در نتیجه، برنامه‌های حفاظت از محیط زیست، زنان را گروه هدف قرار داده‌اند و موفقیت این برنامه‌ها با وجود موانع زیاد، تابع مشارکت زنان است (اکبری، ۱۳۹۱).

علاوه بر دیدگاه‌های مطرح شده، نظرات طرفداران اقتصاد سبز نیز وجود دارد. آنها معتقدند که برداشت از منابع طبیعی باید به حداقل ممکن برسد، ولی نظریه اقتصاد بسیار سبز نیز که به دنبال به حداقل رساندن برداشت از منابع است با واقعیت عملی نبودن روبه‌رو شده و کنار گذاشته شده است. امروزه بیشتر اقتصاددانان به دنبال بهره‌برداری مدیریت شده از منابع طبیعی هستند به گونه‌ای که با حفظ پایداری این منابع و به حداکثر رساندن منافع آنها تاجایی که ممکن است از آلوده‌سازی محیط زیست دوری شود. (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۸) براساس آموزه‌های اسلام، منابع طبیعی برای استفاده همگان آفریده شده‌اند. از این رو، همه در حفظ محیط زیست مسئولند. براساس تعالیم اسلام زنانی که به خداوند متعال و آخرت ایمان دارند فعالیت‌های خود را همان طور که خداوند تعیین کرده است، انجام می‌دهند و دچار مصرف‌زدگی و تجمل‌گرایی نمی‌شوند. زنان مسلمان باید

توجه کنند که مصرف همراه با تقوا و شکر موجب برکت و تداوم نعمت‌های الهی و ناسپاسی و معصیت، موجب زوال نعمت می‌شود. رعایت این اصول در حفظ محیط زیست مؤثر است. در سال‌های اخیر مطالعات متعددی در زمینه نقش زنان در محیط زیست انجام شده است. عباس زاده و کریم زاده (۱۳۹۶) در مطالعات خود به این نتیجه رسیدند که زنان بیشتر از مردان به محیط زیست اطراف خود توجه نشان می‌دهند. صالحی و کریم زاده (۱۳۹۵) نیز در پژوهش خود به بررسی نقش جنسیت در جهت‌گیری‌های زیست محیطی در قالب نظرات اکوفمینیستی پرداختند و تفاوت میان نگرش زیست محیطی زنان و مردان را بررسی کردند. نتیجه بررسی‌های آنها نشان داد که جنسیت، متغیر تأثیرگذار بر روی نگرش زیست محیطی افراد نیست. آنها همچنین نتیجه گرفتند که نظرات اکوفمینیسم‌ها در مورد حمایت از زنان در موضوعات زیست محیطی قابل تأیید نیست. همچنین عزیزی، مهدی زاده و شبیری (۱۳۹۱) در بررسی‌های خود رویکردهای زیست محیطی زنان خانه‌دار در گروه‌های سنی مختلف در شهرستان ایلام را بررسی کردند و نتیجه گرفتند که خانم‌های خانه‌دار بین سنین ۲۰ تا ۴۵ سال ساکن شهر ایلام در مقایسه با سایر گروه‌های سنی، علاقه‌مندی و مسئولیت‌پذیری بیشتری نسبت به محیط زیست اطراف خود دارند. رحمانی و مجیدی (۱۳۸۸) عوامل مشارکت زنان در حفظ محیط زیست شهری را بررسی کردند و نتیجه گرفتند که زنان شهر تهران تمایل چندانی برای فعالیت‌های زیست محیطی ندارند. چندین مقاله نیز با موضوع دیدگاه اسلام در مورد محیط زیست انجام شده است، ولی به صورت موضوعی در مورد دیدگاه اسلام درباره نقش زنان در محیط زیست مقاله‌ای یافت نشد.

مرعشی، مردانی، صفایی مقدم و هاشمی (۱۳۹۵) مبانی دینی حفاظت از محیط زیست که یک هدف تربیتی است را تحلیل کردند و نتیجه گرفتند که دانش و اطلاعات محیط زیستی نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد نگرش و بروز رفتارهای مناسب محیط زیستی دارد و تولید این دانش در قالب هدف تربیتی از وظایف نظام آموزشی است. از این رو، حفاظت محیط زیست، هدفی تربیتی بوده و باید مبتنی بر مبانی دینی باشد. همچنین انتظاری (۱۳۹۱) در پژوهش خود که مبانی حفظ محیط زیست از دیدگاه اسلام را بررسی نموده به این نتیجه رسید که به حفظ محیط زیست به صورت یک وظیفه الهی باید نگریست. تقی زاده انصاری (۱۳۹۸) در تحقیق خود راهکارهای حقوقی چگونگی حمایت از محیط زیست در فقه اسلامی

را بررسی و احکامی که شارع اسلامی برای حفظ محیط زیست بیان می‌کند را بررسی کرده است. فراهانی‌فرد (۱۳۸۵) نیز در پژوهش خود، دیدگاه اسلام در مورد مشکلات ناشی از بحران‌های زیست‌محیطی را بررسی نموده است و این نتیجه را کسب کرد که بحران‌ها نتیجه فاصله‌گرفتن انسان‌ها از باورهای دینی است و راه حل بحران در تقویت ایمان افراد جامعه و اجرای قوانین اسلام در مورد محیط زیست است.

تیلور^۱ (۲۰۱۵) در کتاب نظریه‌ای در اخلاق محیط زیست، مبانی فلسفی نظریه اخلاق محیط زیست را بررسی نموده است و چارچوب کلی مسئولیت انسان در قبال طبیعت را مطرح می‌کند. او معتقد است که همه موجودات زنده، ارزش ذاتی یکسان دارند. بنابراین، باید نسبت به همه موجودات زنده تعهد اخلاقی وجود داشته باشد. دالن و بنت^۲ (۲۰۱۱) در پژوهش خود که تفاوت‌های جنسیتی در رفتارهای زیست‌محیطی را با یکدیگر مقایسه نمودند و نتیجه گرفتند که زنان بیشتر از مردان در بازیافت مواد زاید مشارکت می‌کنند. تانگلت، فیلیپس و بتس^۳ (۲۰۰۴) نیز رابطه بین جنسیت و رفتارهای زیست‌محیطی را بررسی کرده و نتیجه گرفتند که زنان بیشتر از مردان به تعمیر و استفاده مجدد از وسایل به جای جایگزینی آن تمایل نشان می‌دهند.

از بررسی پژوهش‌های انجام‌شده می‌توان نتیجه گرفت که در ایران، پژوهش‌های نظام‌مندی در مورد نقش و توانمندسازی زنان نسبت به محیط زیست صورت نگرفته است و فقط چند پژوهش مستند در حوزه جامعه‌شناسی محیط زیست با محور جنسیت در این مورد انجام شده است. در این پژوهش‌ها رویکرد زنان نسبت به محیط زیست شامل علاقه‌مندی به محیط زیست، مسئولیت‌پذیری در قبال محیط زیست و رفتار زیست‌محیطی مطرح شده است. نتایج حاکی از میزان بالای علاقه‌مندی، میزان کم مسئولیت‌پذیری و انطباق کم رفتارهای زیست‌محیطی زنان خانه‌دار با اصول زیست‌محیطی است. همچنین بیشتر مقاله‌هایی که در مورد دیدگاه اسلام درباره محیط زیست انجام شده به جنبه حقوقی موضوع پرداخته و فقط راهکار حل بحران‌های محیط زیست را در اجرای قوانین و احکام اسلامی بیان کرده‌اند.

1. Taylor, p.

2. Dalen, H., & Bent, H.

3. Tonglet, M., Philips, p., & Bates, m.

۳. روش انجام پژوهش

مقاله حاضر به روش تحلیلی-اسنادی، مبتنی بر مطالعه هدفمند و نظام‌مند منابع انجام شد و محور آن جست‌وجوی توصیفی-تفسیری است. بنابراین، می‌توان با آن به تحلیل تبیینی نیز دست زد و نوعی تبیین تفسیری و نه اثبات‌گرایانه ارائه کرد. با این روش می‌توان از توصیف صرف فراتر رفته و دست به تحلیل و تفسیر زد. در این روش، ابتدا طرح پرسش و هدف تحقیق و در مرحله دوم، چارچوب نظری بیان می‌شود. در مرحله سوم، منابع و مستندات تعیین و ارزیابی می‌شود که برپایه چهار محور صورت می‌گیرد: اصالت، اعتبار، نمایندگی و معنی. در پژوهش حاضر تلاش شده است منابع دست اول مانند قرآن و احادیث، محور پژوهش باشد؛ زیرا در اصالت و اعتبار آنها تردیدی نیست. همچنین از منابع دست دوم مثل کتاب فقه‌های مشهور که اصالت و اعتبار آنها کمتر مورد تردید است نیز استفاده شده است. مرحله چهارم یعنی، گردآوری داده‌ها با استفاده از تحلیل محتوا انجام شده است؛ زیرا این روش برای توصیف منظم، عینی و کمی محتوای ارتباطات مفید است. (بیات، طاهری و ذوالفقاری، ۱۳۹۷) در گام پنجم، پردازش داده‌ها و نتیجه‌گیری بر مبنای چارچوب نظری انجام شد.

در پژوهش حاضر ابتدا ادبیات موضوع بررسی می‌شود و سپس منابع مرتبط مانند قرآن کریم، روایات، مقالات علمی پژوهشی و کتاب‌های منتشر شده در سال‌های گذشته از پایگاه اطلاعاتی پژوهشگاه علم و فناوری اطلاعات ایران^۱، مرکز مطالعات علمی جهاد دانشگاهی^۲ و پرتال جامع علوم انسانی با کلیدواژه دیدگاه اسلام در رابطه با طبیعت و حفظ محیط زیست، مشارکت زنان، فعالیت‌های زیست‌محیطی و تعالیم اسلام جست‌وجو و استخراج شد. پس از بررسی اسناد مزبور، منابعی که ارتباط محتوایی بیشتری با موضوع پژوهش داشتند تجزیه و تحلیل شدند. در نهایت با بررسی و تحلیل منابع دینی و پژوهش‌های صورت‌گرفته در زمینه موضوع تحقیق، راهکارهایی برای ارتقای نقش و مشارکت زنان در حفظ محیط زیست با تأکید بر آموزه‌های اسلام ارائه شد.

1. IRANDOC. ir
2. SID. ir

۴. یافته‌های پژوهش

محیط زیست بارها در قرآن کریم مطرح و بر حفظ آن تأکید شده است. محیط، یکی از اسماء خداوند است. در آیات متعددی از قرآن کریم این واژه ذکر شده و منظور آن، این است که خداوند محیط بر اشیاء و امور است. (امین زاده، ۱۳۸۱) برای مثال در آیه ۱۲۶ سوره نساء آمده است: «آنچه در آسمان‌ها و زمین است از آن خداست و خداوند به همه چیز احاطه دارد». در آیه ۹۲ سوره هود و ۱۱۵ سوره بقره نیز به این موضوع اشاره شده است. محقق داماد در کتاب *الهیات محیط زیست* می‌گوید: «واژه *المحیط*، یکی از تعابیر واژه محیط زیست است و از آن به عنوان نقطه آغاز شناخت دیدگاه اسلام نسبت به محیط زیست یاد می‌کنند» (محقق داماد، ۱۳۸۰). آیه ۵۶ سوره اعراف می‌فرماید: «در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید». در تفسیر این آیه توسط مراغی آمده است: «در نعمت‌های مادی جهان از دریاها و اقیانوس‌ها، جنگل‌ها و مراتع، سرزمین‌های پهناور، معدن‌ها و... که خدای متعال آنها را به بهترین نحو و براساس نظام احسن خلق کرده و در اختیار بشر قرار داده است، فساد نکنید» (مراغی، بی‌تا). بنابراین، از آنجا که از بین بردن محیط زیست و غارت منابع باعث تباهی در زمین می‌شود این امر بی‌تردید یکی از مصادیق افساد در زمین است (انتظاری، ۱۳۹۱).

آیات قرآن کریم مؤید آن است که داشتن محیط زیست سالم یکی از نعمت‌های الهی است. آموزه‌های دین اسلام اجازه نداده است که انسان هر نوع تصرفی که بخواهد در محیط زیست انجام دهد و به بهای نابودی این نعمت الهی، زندگی خود را اداره کند. دقت در موجودات عالم نشان می‌دهد که تمام آنها برای انسان خلق شده‌اند چنان‌که در آیه ۲۹ سوره بقره به این موضوع اشاره شده است. براساس احکام اسلامی، بین انسان و محیط زیست رابطه نزدیکی وجود دارد. در آیه ۹۶ سوره اعراف آمده است: «چنانچه مردم شهر و دیار همه ایمان آورند و پرهیزکار شوند، همانا درهای برکات آسمان و زمین بر روی آنها گشوده می‌شود» (جوادی آملی، ۱۳۸۶). در تعالیم اسلام، عمران و آبادی رسالتی برای بشر و یکی از اصول اساسی حقوق محیط زیست است. در این مورد احادیث متعددی وجود دارد. برای مثال، پیامبر ﷺ می‌فرماید: «اگر نهالی در دست توست و قیامت هم در آستانه برپایی است و چیزی نمانده است که بمیری آن را بکار و بمیر» (جوادی آملی، ۱۳۸۶). رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «سیراب کردن درخت مانند سیراب کردن مؤمن است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶).

در نگاه قرآن کریم، جهان مظهر زیبایی و مورد ستایش خداوند است و تمام اجزای هستی هماهنگ و بدون نقص آفریده شده‌اند. هیچ یک از گونه‌های گیاهی و جانوری در محیط زیست، بیهوده آفریده نشده‌اند. در جهان بینی اسلام، انسان نماینده خدا روی زمین است و زمین و سایر مواهب طبیعی امانتی در دست انسان است که باید در مسیر هدایتش از آن استفاده کند و تخریب محیط زیست با این هدف سازگاری ندارد. همچنین هرگونه ظلم به موجودات خداوند از انسان، گیاهان یا جانوران، ناسپاسی خداوند است که انسان‌های معتقد به مبدأ و معاد از آن گریزان هستند. بدیهی است که دست پرورده چنین مکتبی هیچگاه دست به تخریب محیط زیست نخواهد زد. (فراهانی فرد، ۱۳۸۵) آیت الله جوادی آملی (۱۳۸۸) در این مورد می‌فرماید:

فرهنگ زیست محیطی با مقام برین جانشینی خداوند آمیخته است. آن کس که به جای پالایش هوا آن را می‌آلاید و عوض مرمت زمین، آن را ویران می‌کند و به جای غرس نهال، به قطع درخت می‌پردازد و به جای سالم‌سازی دریا و صحرا از آلوده کردن آنها ابایی ندارد بی‌دریغ دروغ می‌گوید و عنوان باشکوه خلافت را همانند محیط زیست آلوده کرده و به غارت می‌برد.

براین اساس، مراقبت از محیط زیست، مراقبت از چیزهایی است که متعلق به خداست و انسان به دلیل مسئولیتی که در برابر خداوند دارد نسبت به حفظ محیط زیست مسئول است. چنین مسئولیتی مستلزم آن است که در هنگام تصمیم‌گیری درباره محیط زیست، پیامدهای آن نسبت به سایر موجودات نادیده گرفته نشود؛ زیرا تمام اجزای طبیعت به دلیل ارتباط با خدا ارزشمند هستند و انسان وظیفه دارد از آنها مراقبت کند. بنابراین، رفتار با محیط زیست یکی از مهمترین تکالیف انسان است. (انتظاری، ۱۳۹۱) در سوره نحل آیه ۹۷ آمده است: «هرکس خواه زن یا مرد، عمل نیک انجام دهد و مؤمن هم باشد، پس ما او را زندگی پاکیزه عطا خواهیم نمود» (انتظاری، ۱۳۹۱). این حکم، عام است و شامل زن، مرد و کودک و جوان می‌شود. در مکتب اسلام، انسان - خواه زن و خواه مرد - به حکم اینکه موجودی مختار است نقش آبادگرانه در طبیعت و محیط زیست دارد و می‌تواند از اختیار خود استفاده کند و برای نابودی طبیعت گام بردارد.

در دین اسلام وظایف معینی برای زن و مرد تعیین شده است و هیچ امتیازی بین زن

و مرد نیست. انسان به این دلیل که انسان است، حقوق ثابت دارد. بنابراین، جنسیت در حقوق او هیچ گونه دخالتی ندارد. شاید در تعالیم اسلام در برخی امور، مرد بر زن ترجیح داده شده است، ولی این امور به معنای برتری مرد بر زن نیست. زن و مرد در جایگاه شخصیتی انسان، یکسان هستند. برای مثال در مسائل ارزشی مانند ایمان، علم، حکمت و معرفت دانش و تقوا هیچ گونه امتیازی میان زن و مرد نیست. در باب ادب، معرفت، تعلیم و تربیت نیز هرگز جنسیت دخالت نمی کند و هر دو حق مساوی دارند. در مورد حفاظت از طبیعت و محیط زیست نیز این موضوع برقرار است و جنسیت هیچ گونه دخالتی در آن ندارد. اختلاف فیزیکی بین زن و مرد به دلیل تنوع وظیفه و عهده دار شدن هریک به کار مناسب خود است که هم لازم و هم سبب کمال زندگی می شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۶) از این رو، در دین اسلام در سپردن مدیریت طبیعت و محیط زیست بین زن و مرد هیچ تفاوتی وجود ندارد.

۴-۱. وظایف زن و مرد در مدیریت طبیعت و محیط زیست

۴-۱-۱. پرهیز از ظلم

هر فعالیتی که باعث تخریب طبیعت شود مصداق ظلم به طبیعت است. از این رو، مسلمانان از زن و مرد در برقراری ارتباط با طبیعت، محیط زیست، کوه ها، دریاها، جنگل ها، مراتع، منابع طبیعی و... نباید به آنها آسیب بزنند و آنها را تخریب کنند. (جوادی آملی، ۱۳۹۰)

۴-۱-۲. نهی از ضرررسانی، اتلاف منابع طبیعی و پرهیز از اسراف

بنابر قاعده لاضرر و اتلاف، هر عملی که موجب تخریب محیط زیست شود، حرام است. (فراهانی فرد، ۱۳۸۵) قواعد فقهی متعدد مانند قاعده لاضرر، اتلاف، تسبیب و عدالت را می توان بستری برای حقوق محیط زیست در فرهنگ اسلامی معرفی کرد. بسیاری از اصول که به ظاهر، ارزش اخلاقی هستند و می توانند در قلمروی حیات، مصداق خاص خویش را داشته باشند مثل قناعت، خودکفایی، احتراز از اسراف و تبذیر و... نیز پشتوانه های محکمی در حمایت از حقوق محیط زیست هستند. (نقی زاده، ۱۳۸۱) قاعده لاضرر در دین اسلام قلمروی بسیار وسیعی دارد و تمام زوایای زندگی بشر را دربرمی گیرد. از دید اسلام، هیچ مسلمانی مجاز نیست به دیگران ضرر برساند. آلوده کردن محیط زیست و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از واضح ترین نمونه های زیان زدن به دیگران است که اسلام با قاطعیت آن را مردود می شمارد.

باتوجه به قاعده «لاضرر و اضرار فی الاسلام» انسان‌ها نمی‌توانند به دلیل بهره‌برداری افراطی از طبیعت به دیگران ضرر و زیان وارد کنند. اگر بهره‌برداری و سودجویی بی‌رویه از محیط زیست انسان‌ها موجب اضرار به خود یا دیگران باشد از نظر اسلام مردود است. از این رو، آلودگی محیط زیست چون موجب ضرر به دیگران می‌شود، جایز نیست. عملکرد زنان از این قاعده مستثنا نیست. بی‌شک زنان در نظافت و زدودن آلودگی‌ها از محیط زیست نقش مهمی دارند. در روایات آمده است که مطابق رسومات قدیم، زنان علاوه بر نظافت درون منزل، نظافت آستانه حیاط خانه را به عهده داشتند. برخی اوقات خاکروبه‌های جمع‌شده را پشت در حیاط رها می‌کردند که این امر موجب آلودگی و پخش شدن خاکروبه‌ها در داخل کوچه می‌شد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با منع این اقدام نسبت به پاکیزگی محیط زیست و محل رفت و آمد مردم فرمود: «زباله را پشت در (حیاط) جمع نکنید؛ زیرا لانه شیطان می‌شود» (برقی، بی‌تا). در حدیث دیگر فرمود: «زباله را شب در خانه‌های خود نگه ندارید و آن را در روز به بیرون از خانه منتقل کنید؛ زیرا زباله نشیمنگاه شیطان است» (صدوق، بی‌تا).

۴-۱-۳. نهی از فساد روی زمین

در قرآن کریم آیات متعددی در مورد عدم فساد نازل شده است. منظور از فساد در طبیعت هر چیزی است که موجب نابودی یا آسیب رساندن به طبیعت شود. منظور از فساد در طبیعت، تخریب آن است. در قرآن کریم رسالت انسان عمران و آبادی زمین است نه تخریب آن. (فراهانی فرد، ۱۳۸۵) قرآن کریم در آیه ۸۵ سوره اعراف انسان را از هرگونه فساد در زمین باز می‌دارد. بدیهی است که نابودی منابع و آلودن محیط زندگی از مصادیق فساد در زمین است. در روایت‌های اسلامی، زمین منبع خیر و برکت و همچون مادری مهربان است که نگهداری سالم آن بر همگان لازم است. رسول خدا صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «از زمین محافظت کنید؛ زیرا زمین، اصل و منشأ شماس است». در جای دیگر فرمود: «جز به هنگام ضرورت، درخت را قطع مکنید». در حدیث دیگری می‌فرماید: «آبیاری درخت همانند سیراب کردن مؤمن تشنه دانسته شده است». بنابراین، از مجموع آموزه‌های دینی استنباط می‌شود که همه انسان‌ها در برابر طبیعت مسئولند و باید در حفظ آن بکوشند.

برخی از آیات قرآن کریم از جنبه تربیتی بر حفظ محیط زیست تأکید می‌کنند که عبارتند از:
- مسئولیت‌پذیری افراد: آیات متعددی در این مورد وجود دارد. در آیه ۲ سوره بقره خداوند انسان را امانت‌دار خود در زمین معرفی کرده و از او خواسته در آبادی و عمران زمین تلاش کند. بنابراین، انسان‌ها از زن و مرد در حفظ محیط زیست مسئول هستند؛

- رعایت نظافت توسط مردم: نظافت شامل نظافت فردی، نظافت منزل و نظافت محیط زیست می‌شود. حفظ نظافت منزل و خارج از منزل در حفظ محیط زیست مؤثر است. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «خانه‌های خود را از تار عنکبوت پاک کنید؛ زیرا باقی گذاشتن آن در خانه فقر می‌آورد». (حمیری، ۱۴۱۳ ه.ق). در حدیث دیگری از امام باقر علیه السلام آمده است: «جارو کردن اتاق‌ها فقر را از بین می‌برد» (حرعاملی، ۱۴۱۴ ه.ق). از آنجاکه زنان در رفع آلودگی‌ها در منزل مؤثر نقش اساسی دارند، می‌توانند در عمران و آبادی داخل و خارج از منزل مؤثر باشند.

- در احکام فقهی اسلام از جمله احکام آبها، زمین، مزارعه و مساقات، حفاظت از محیط زیست و اهمیت بهداشت به میزان زیادی مورد توجه است به نحوی که حتی برای دفن اجساد مردگان، احکام ویژه خود را دارد. این موارد گویای تأکید اسلام بر حفظ محیط زیست از آلودگی‌هاست. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «شستن ظرف‌ها و پاکیزگی حیاط مایه غناست» (پابنده، ۱۳۲۴). این وظیفه در بیشتر مواقع به عهده زنان است.

- امر به معروف و نهی از منکر: امر به معروف و نهی از منکر در مورد طبیعت به معنای نظارت عمومی بر چگونگی استفاده از منابع طبیعی و حفظ محیط زیست است. هدف از امر به معروف و نهی از منکر، فرهنگ‌سازی در جامعه است تا از اسراف پرهیز و از منابع طبیعی به درستی استفاده شود. حفظ محیط زیست، نوعی امر به معروف و جلوگیری از تخریب آن نوعی نهی از منکر است. نقش زنان در ترویج این فرهنگ بسیار مهم است. اگر زنان خود را یک امر به معروف و ناهی از منکر بدانند حقوق شهروندی در جامعه رعایت می‌شود و هیچ‌کس به حقوق دیگری تجاوز نمی‌کند.

- نهی از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان: در احادیث متعددی از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان و آتش زدن آنها نهی و نکوهش شده و پرهیز از بریدن

و نابود کردن درختان عامل افزایش عمر به حساب آمده است.

۴-۱-۵. انفال

در اسلام، اراضی موات و بدون مالک، سرزمین‌های مخروبه و خالی از سکنه، سواحل دریاها، کوه‌ها، بیابان‌ها، معادن، جنگل‌ها و مراتع، فضا و هوا و آب‌های زیرزمینی و... از آن خدا و رسول اوست. در آیه ۱ سوره انفال آمده است:

انفال به فرد و یا افراد مشخصی تعلق ندارد و در زمان غیبت، تحت اداره حاکم اسلامی است و از اموال عمومی به حساب می‌آید و برای شیعیان حلال و مباح است. آنها می‌توانند با احیای سرزمین‌های موات و استفاده صحیح از معادن، سواحل دریاها، مراتع و جنگل‌ها از منافع آنها منتفع شوند. در آبادانی انفال هیچ تفاوتی بین زنان و مردان نیست. زنان هم می‌توانند زمین‌های موات را آباد کنند، از معادن و منابع طبیعی بهره‌برداری و از منافع آن بهره‌مند شوند.

۴-۱-۶. ایجاد عمران و آبادانی

خلیفه بودن انسان بر روی زمین به توانایی او بر ایجاد آبادانی بستگی دارد. این موضوع در آیه ۶۱ سوره هود به وضوح بیان شده است. خداوند متعال خالق زمین و خالق انسان است. بنابراین، انسان را موظف کرده است که زمین را آباد کند. از کلام خداوند مشخص می‌شود که خداوند بندگان را به آباد کردن زمین دستور داده است تا با آنچه از زمین به دست می‌آورند زندگی خود را تأمین کنند. همچنین در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: «... هرگاه خداوند به بنده‌ای نعمتی بدهد دوست دارد اثر آن را در او ببیند. عرض شد: چگونه؟ فرمود: لباس تمیز بپوشد، خود را خوش بو کند، خانه را گچ‌کاری کند، جلوی در حیاط خود را جارو کند، حتی روشن کردن چراغ قبل از غروب خورشید فقر را می‌برد و روزی را زیاد می‌کند» (طوسی، ۱۴۱۴ ه.ق) که در بیشتر موارد، زنان مجری اصلی این امور در منزل هستند.

۴-۱-۷. حمایت از حیوانات

در اسلام تمام انسان‌ها در برابر حمایت از حیوانات و جانداران مسئول هستند و هر عملی که موجب آزار و اذیت حیوانات شود منع شده است.

۴-۲. راهکارهای اسلام برای توانمندسازی زنان در حفظ محیط زیست

۴-۲-۱. دعوت دیگران به حفظ محیط زیست (امر به معروف و نهی از منکر)

براساس آموزه‌های اسلام، منابع طبیعی برای استفاده همگان آفریده شده‌اند. ازاین‌رو، همه در حفظ محیط زیست مسئولند. مراقبت از عملکرد دیگران در جامعه و محیط زیست همان امر به معروف و نهی از منکر است. بدیهی است عواقب ناگوار عملکرد دیگران می‌تواند همه را تحت تأثیر قرار دهد. در سایه تقویت مبانی دینی از جمله امر به معروف و نهی از منکر توسط زنان می‌توان محیط زیست را حفظ کرد.

۴-۲-۲. رعایت اصل لاضرر

یکی از اصول فقهی، اصل لاضرر است. این اصل به این معناست که زیان رساندن به دیگران به هیچ وجه مشروعیت ندارد. براساس این اصل، هرگونه بهره‌برداری از طبیعت که موجب تضییع حقوق دیگران شود در اسلام ممنوع است. براین اساس، ریختن زباله در مکان‌های عمومی و طبیعت، بهره‌برداری غیرمجاز از جنگل‌ها و منابع طبیعی، تخریب مراتع و... ممنوع است. ازآنجا که زنان با طبیعت بسیار رابطه نزدیکی دارند رعایت این اصل از طرف ایشان می‌تواند در حراست از محیط زیست بسیار تأثیرگذار باشد.

۴-۲-۳. خودداری از اسراف، تجمل‌گرایی و داشتن روحیه قناعت

زنان باایمان، فعالیت‌های خود را همان‌طور که خداوند تعیین کرده است، انجام می‌دهند. در چنین شرایطی آنها دچار مصرف‌زدگی و تجمل‌گرایی و مصرف بی‌رویه نعمت‌های الهی نشده و از مصرف منابع برای دست یافتن به اهداف مهمتر چشم‌پوشی می‌کنند. زنان مسلمان باید متوجه باشند که مصرف همراه با تقوا و شکر موجب برکت و تداوم نعمت‌های الهی و ناسپاسی و معصیت موجب زوال نعمت می‌شود. نتیجه این روحیه این است که افراد، کاری را که سبب صدمه دیدن زمین می‌شود، انجام نمی‌دهند. زن مسلمان از اسراف خودداری می‌کند. حرمت اسراف در قرآن کریم تأکید شده است. هر نوع مصرفی که بیش از حد متعارف باشد، اسراف است. اسلام انسان‌ها را به ساده‌زیستی و قناعت دعوت می‌کند و قناعت را ویژگی زن مؤمن می‌داند. زن مؤمن، زندگی تجملاتی همراه با اسراف ندارد. قناعت و ساده‌زیستی به معنای استفاده نکردن از نعمت‌ها خداوند نیست،

بلکه منظور، پرهیز از تجمل‌گرایی و مصرف‌زدگی است. بخشی از مصرف غیرضروری مردم به دلیل چشم‌وهم‌چشمی با دیگران است؛ درحالی است که در اسلام، چشم‌وهم‌چشمی نکوهش شده است. پس باید در جامعه اسلامی روحیه قناعت حاکم باشد و از مصرف‌گرایی و چشم‌وهم‌چشمی خودداری کرد. بدیهی است زنان در ایجاد چنین روحیه‌ای در خانواده بسیار مؤثر هستند و بدین ترتیب می‌توانند در حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب طبیعت مؤثر باشند.

۴-۲-۴. پیوند زنان با طبیعت

از نظر اسلام، انسان تا با طبیعت به درستی پیوند نخورد و از طبیعت که مادر اوست بهره سالم و مفید نبرد پیام دین را به درستی درک نمی‌کند. بنابراین، یکی از راه‌های ارتقای مشارکت زنان در محیط زیست، پیوند آنها با طبیعت است که در اسلام به آن تأکید شده است.

۴-۲-۵. جلوگیری از تخریب محیط زیست

تخریب محیط زیست، نمونه آشکار فساد در آن و نابودی گیاهان، حیوانات و پرندگان، مصداق فساد است. هرگونه اقدامی که موجب فساد در محیط زیست شود در اسلام نهی شده است. آلودگی آب، خاک و هوا نیز مصداق بارز فساد و ناهنجاری زیست‌محیطی است که باید از آن خودداری کرد. بدیهی است زنان می‌توانند با اقدامات خود از تخریب محیط زیست جلوگیری کنند.

۴-۲-۶. رعایت پاکی و پاکیزگی

موضوع دیگری که در اسلام در حفظ محیط زیست بر آن تأکید شده پاکی و پاکیزگی است. اسلام همواره روی پاکی و پاکیزگی و دوری از پلیدی‌ها و ناپاکی‌ها تأکید می‌کند و از مسلمان می‌خواهد که محیط زیست خود را پاک و پاکیزه و به دور از هرگونه آلودگی و پلیدی نگهدارند. زنان نقش مهمی در پاکیزگی محیط داخل و خارج از خانه دارند و می‌توانند بر حفظ محیط زیست مؤثر باشند. از این رو اسلام در مورد پاکیزگی به زنان چند توصیه می‌کند که عبارت است از:

- اسلام بر آراستگی زیبایی و زینت ظاهری زنان تأکید کرده و به ایشان سفارش می‌کند لباس‌های تمیز بپوشند، بوی خوش به کار برند و نظافت را در داخل و خارج از منزل رعایت کنند.

- در نگاه اسلام باید جای زندگی پاک و پاکیزه باشد به‌ویژه مکان‌های همگانی و خارج از خانه مانند مسجد که اهمیت بیشتری دارد و به کسانی که برای گزاردن نماز و دیگر کارهای عبادی آهنگ مسجد می‌کنند، دستور می‌دهد که با لباسی آراسته و بدنی خوش بو و ظاهری خوش‌آیند به مسجد وارد شوند.

- از آیات قرآن کریم و سخنان پیامبر ﷺ به دست می‌آید که جمال را نباید با تجمل یکی دانست. باید مرز بین تمیزی و لباس مرتب از یک طرف و اسراف و تبذیر را از طرف دیگر مشخص کرد. بهره‌برداری از موهبت‌ها و نعمت‌های خداوندی تا آنجا رواست که به اسراف، تبذیر، تجمل‌پرستی و اشراف‌گرایی نینجامد.

۴-۲-۷. کاشت درخت و جنگل‌کاری

اسلام کارهای خوب را تائید می‌کند. کار خوب مانند تلاش برای زیباآفرینی و پرورش گل، زراعت، درختکاری و... را عبادت می‌داند و کسی که به این امور بپردازد را دوست می‌دارد. زنان همواره نقش مهمی در کشاورزی، جنگل‌داری، مرتع‌داری و کاشت نهال دارند. بدین ترتیب می‌توانند در حفظ محیط زیست مؤثر باشند.

۴-۲-۸. آلوده نکردن عناصر چهارگانه طبیعی شامل آب، خاک، نور و هوا

عناصری مانند آب، هوا، خاک، نور و... از آن همه انسان‌هاست و هیچ‌کس اجازه ندارد با آلودن آنها راه بهره‌برداری درست، بهینه و سالم از این عناصر را سد کند. زنان به دلیل ارتباطی که با محیط زیست دارند در حفظ این عناصر بسیار مؤثر هستند. زنان در اشاعه فرهنگ بهره‌برداری از عناصر چهارگانه و مشترکات و پاک نگه داشتن آنها از آلودگی که از مهمترین پایه‌های توسعه پایدار است نقش مهمی ایفا دارند.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

براساس آموزه‌های اسلام، خداوند نه تنها خالق هستی، بلکه محیط بر آن است. آیات ۱۱۵ سوره بقره، آیه ۹۲ سوره هود، آیه ۱۲۶ سوره نساء و آیه ۵۴ سوره فصلت بر محیط بودن خداوند بر همه اشیاء و امور دلالت دارد. بنابراین، محیط زیست، همان محیط الهی است. اسلام هدف از آفرینش زمین و منابع طبیعی را بهره‌مندی از نعمت‌های الهی و رفاه

انسان می‌داند. نعمت‌های فراوانی در دل طبیعت وجود دارد. این مواهب الهی در اختیار انسان قرار گرفته تا نیازهای او را مرتفع کند؛ زیرا خداوند متعال انسان را اشرف مخلوقات و جانشین خود روی زمین قرار داده است. از آنجاکه هستی (طبیعت و انسان) ملک خداوند متعال است همه انسان‌ها با رضایت و اذن خداوند، حق تصرف و بهره‌مندی از طبیعت را دارند، ولی استفاده از نعمت‌های الهی نباید باعث تخریب محیط زیست و صدمه به طبیعت شود. نابودی طبیعت، مصداق بارز ضرر و اتلاف و مشمول فعل حرام است. از دیدگاه اسلام، شکر نعمت و پرهیز از کفران نعمت دو اصل مهم در حفاظت از محیط زیست است. همچنین در چارچوب دو قاعده لاضرر و اتلاف، آسیب زدن به طبیعت مجاز نیست. براین اساس، انسان‌ها باید از هرگونه اسراف، تبذیر، تخریب و فساد در طبیعت خودداری و در برابر نعمت‌هایی که خداوند به انسان داده، احساس مسئولیت کنند. برخی از انسان‌ها از این امر آگاه نیستند یا بدان توجه ندارند. بنابراین، بحران محیط زیست از آنجا ناشی می‌شود که انسان از قداست طبیعت غفلت می‌کند.

عوامل متعددی موجب تخریب محیط زیست می‌شوند، ولی مهمترین عامل، عدم وجود فرهنگ حفاظت از محیط زیست است. برای جلوگیری از تخریب طبیعت باید فرهنگ حفظ محیط زیست در روح تک‌تک افراد جامعه رسوخ کند. دراین میان زنان مهمترین نقش را در اشاعه فرهنگ حفظ محیط زیست و انتقال آن به نسل‌های بعد دارند. جهت‌گیری اسلام، تربیت انسان‌ها و تقویت بنیان‌های اعتقادی ایشان است. بدیهی است انسانی که در دامن این مکتب الهی پرورش می‌یابد به‌گونه‌ای عمل می‌کند که موجب تضییع حقوق انسان‌های دیگر و تخریب محیط زیست نشود. زنان مؤمن و معتقد به اسلام از منابع طبیعی که خداوند آفریده است باید به‌گونه‌ای استفاده کنند که به حقوق دیگران آسیب وارد نشود و نعمت‌های خداوند به‌هدر نرود. زن مسلمان باید متوجه باشد که فرهنگ قناعت و شکر نعمت موجب استمرار نعمت الهی شده و کفران نعمت موجب از دست رفتن نعمت می‌شود. اگر رفتار زن مسلمان براساس تعالیم اسلامی باشد به حرام و حلال توجه داشته باشد و نسبت به محیط زیست خود احساس مسئولیت کند هیچ‌گاه دست به تخریب محیط زیست نمی‌زند.

تعالیم اسلام، ظرفیت‌های بالایی برای جلوگیری از بحران و کاهش تخریب محیط زیست دارد. هدف اسلام، تغییر در نگرش انسان نسبت به طبیعت و ترویج سبک زندگی براساس محیط زیست است. بدین ترتیب می‌توان در الگوی رفتاری و عادات افراد تغییر ایجاد کرد به‌صورتی که افراد از مصرف بیش‌ازحد و اسراف خودداری و مصرف براساس نیاز را جایگزین آن کنند. بدیهی است ارتقای مشارکت زنان در فعالیت‌های محیط زیستی تنها با ارتقای فرهنگ محیط زیستی امکان‌پذیر است. فرهنگ، عامل اصلی و موتور حفاظت از محیط زیست است به‌طوری‌که بهبود محیط زیست فقط در صورت ارتقای اخلاق زیست‌محیطی در تمام اقشار جامعه به‌ویژه زنان ممکن می‌شود. بنابراین، آموزش شیوه استفاده و برداشت از منابع طبیعی، امکانات زیست‌محیطی و فرهنگ زیستن با طبیعت بر مبنای تعالیم اسلام و ایجاد روحیه مسئولیت‌پذیری در زنان موجب ارتقای مشارکت آنها در حفظ محیط زیست می‌شود. داشتن احساس مسئولیت نسبت به حفظ محیط زیست و مقید بودن به رهنمودهای دین اسلام و اخلاق زیست‌محیطی، اهمیت ویژه‌ای در حفظ محیط زیست و آبادانی کشور دارد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۸). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: انتشارات علامه مینوی.
۱. اکبری، حسین (۱۳۹۱). نقش زنان در توسعه پایدار محیط زیست. نشریه زن در توسعه و سیاست، ۴(۱۰)، ۳۷-۵۶.
۲. امین‌زاده، بهناز (۱۳۸۱). جهان‌بینی دینی و محیط زیست؛ درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت. نشریه محیط‌شناسی، ۳۰(۲۸)، ۹۷-۱۰۶.
۳. انتظاری، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی مبانی و حیانی حفظ محیط زیست. نشریه پژوهش‌های اعتقادی-کلامی، ۲(۷)، ۴۷-۷۱.
۴. برقی، احمد بن محمد بن خالد (بی‌تا). المحاسن. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۵. بیات، محسن، طاهری، ابراهیم، و ذوالفقاری، مهدی (۱۳۹۷). تبیین هویت اسلامی و سیاست امنیتی ایران در عراق و سوریه به‌روش تحلیل اسنادی. نشریه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۲۴(۶)، ۲۱۵-۲۴۳.
۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۲۴). نهج‌الفصاحه. قم: انتشارات: سازمان انتشارات جاویدان.
۷. تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۹۸). چگونگی حفاظت از محیط زیست در فقه اسلامی، برگرفته از کتاب حقوق محیط زیست در ایران. تهران: سمت.
۸. جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۶). اسلام و محیط زیست. قم: مرکز نشر اسراء.
۹. حر عاملی (۱۴۱۴ ه.ق). وسائل الشیعه. قم: آل‌البیت.
۱۰. حمیری عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ ه.ق). قرب‌الاسناد. قم: مؤسسه آل‌البیت.
۱۱. رحمانی، بیژن، و مجیدی، بتول (۱۳۸۸). عوامل مؤثر بر مشارکت زنان در حفظ محیط زیست شهری با تأکید بر نگرش اکوفمنیستی. نشریه جغرافیایی آمایش، ۷(۱۱-۲۹).
۱۲. رضائی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۸۸). مشارکت و نقش زنان در حقوق بین‌المللی محیط زیست. نشریه مطالعات اجتماعی و روان‌شناختی زنان، ۳(۷)، ۵۳-۷۰.
۱۳. شریفی‌زارچی، فاطمه، و رضوانی، سیده زینب (۱۳۹۹). تحکیم خانواده از منظر اسلام در فرآیند جهانی شدن، چالش‌ها و راهکارها. نشریه پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، ۲۱(۸)، ۳۳-۷۱.

۱۴. صالحی، کبیر، و کریم زاده، سارا (۱۳۹۵). بررسی نقش جنسیت در جهت گیری های زیست محیطی. *نشریه علوم و تکنولوژی محیط زیست*، ۱، ۱۴۹-۱۶۱.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ه.ق). *امالی*. قم: دارالافتاه.
۱۶. عباس زاده، محمد، و کریم زاده، سارا (۱۳۹۶). جهت گیری های زنان نسبت به محیط زیست. *نشریه مسائل اجتماعی ایران*، ۲ (۸)، ۱۲۱-۱۵۰.
۱۷. عزیز، مریم، مهدی زاده، حسین، و شبیری، سید محمد (۱۳۹۱). بررسی وضعیت رویکرد زیست محیطی زنان خانه دار شهر ایلام. *نشریه انسان و محیط زیست*، ۲۲، ۷۷-۸۷.
۱۸. فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۵). محیط زیست: مشکلات و راه های برون رفت از منظر اسلام. *نشریه اقتصاد اسلامی*، ۲۲ (۶)، ۷۵-۹۲.
۱۹. فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۸). اصلاح الگوی مصرف و محیط زیست. *نشریه اقتصاد اسلامی*، ۳۴ (۸)، ۹۷-۱۲۳.
۲۰. لصدوق، ابوجعفر محمد بن علی (بی تا). *من لا یحضره الفقیه*. قم: کتابخانه مدرسه فقهات.
۲۱. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۰). *الهیات محیط زیست. نشریه علمی-تخصصی نامه فرهنگستان علوم*، ۱۷ (۶)، ۷-۳۰.
۲۲. مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۳. مرعشی، سید منصور، مردانی، ایوب، صفایی مقدم، مسعود، و هاشمی، سید جلال (۱۳۹۵). تحلیل مبانی دینی حفاظت از محیط زیست به عنوان یک هدف تربیتی. *نشریه آموزش محیط زیست و توسعه پایدار*، ۳، ۵۷-۶۷.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. نقی زاده، محمد (۱۳۸۱). جهان بینی و حفاظت محیط زیست. *نشریه نامه فرهنگستان علوم*، ۲۲، ۱۴۵-۱۸۴.
26. Dalen, H., & Bent, H. (2011). *Gender Differences in Environment Related Behavior, Statistics Norway*. Oslo-Kongsvinger, Report 38.
27. Taylor, P. (2015). *Respect of Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton: University Press.
28. Tonglet, M., Philips, p., & Bates, m. (2004). Determining the Drivers for Householder Pro-Environmental concern. *Human Ecology Review*, 14, 26- 38.